https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.15

УДК 340.1 UDC

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ: ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ПРОЄКТУ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ВИЩУ ЮРИДИЧНУ ОСВІТУ ТА ПЕРВИННИЙ ДОСТУП ДО ПРАВНИЧОЇ ПРОФЕСІЇ»

Олександр ГАЙДУЛІН

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

https://orcid.org/0000-0002-1269-7007

Ірина ШАРКОВА

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри

Навчально-науковий інститут «Юридичний інститут Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана» (Київ)

https://orcid.org/0000-0002-2010-3811

У цій публікації зміст Концепції проекту Закону України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії» було проаналізовано з методологічних позицій концепцій багатовладдя та деліберативної або дискурсивної демократії.

Така модель влади визначається як переговорне народовладдя, у межах якого через процедури обговорення досягається консенсус ліберальної раціональності і демократичної легітимності.

За результатами такого вивчення пропонуються три, на наш погляд найбільш важливі концептуальні зауваження та застереження, які стосуються таких питань:

1. Суб'єктів політики у сфері вищої юридичної освіти.

DEMOCRATIZATION OF LEGAL EDUCATION: PROPOSALS ON THE DRAFT LAW OF UKRAINE “ON HIGHER LEGAL EDUCATION AND PRIMARY ACCESS TO THE LEGAL PROFESSION”

Olexander GAYDULIN

Doctor of Law, Professor,
Main Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the NALS of Ukraine (Kyiv)

Iryna SHARKOVA

Candidate of Law Sciences (Ph.D.), Associate Professor, Professor of the Department

Educational and Scientific Institute “Institute of Law of Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman” (Kyiv)

In this publication, the content of the Concept of the draft Law of Ukraine on Higher Legal Education and Primary Access to the Legal Profession was analyzed from the methodological positions of the concepts of multiple authority and Deliberate or discursive democracy.

This model of power is defined as a deliberative democracy, within which a consensus of liberal rationality and democratic legitimacy is achieved through discussion procedures.

Based on the results of this study, three, in our opinion, most important conceptual remarks and reservations are proposed, which concern the following issues:

1. Subjects of policy in the field of higher legal education.

2. The list of specialties in which lawy-

2. Переліку спеціальностей, за якими має здійснюватися підготовка правників в Україні та який має відповідати Міжнародній стандартній класифікації освіти.

3. Стилю нормотворчої діяльності, який має бути реалізованій під час підготовки проекту Закону України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії».

У цій статті спеціально досліджено організацію навчального процесу в Національній школі суддів України.

Ця установа була створена при Вищій кваліфікаційній комісії суддів України 21 грудня 2010 року відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Вона є державною установою зі спеціальним статусом у системі правосуддя, яка забезпечує підготовку висококваліфікованих кадрів для системи правосуддя та здійснює науково-дослідну діяльність. Цей заклад є прикладом успішної організації професійної освіти юристів.

Ключові слова: деліберативна демократія, дискурсивна демократія, юридична освіта, демократизація освіти, академічна освіта, професійна освіта, суддівська освіта

ers should be trained in Ukraine and which should correspond to the International Standard Classification of Education.

3. The style of normative activity that should be implemented during the preparation of the draft Law of Ukraine on Higher Legal Education and Primary Access to the Legal Profession.

This article specifically examines the organization of the educational process at the National School of Judges of Ukraine. This institution was established under the High Qualification Commission of Judges of Ukraine on December 21, 2010 in accordance with the Law of Ukraine "On the Judicial System and the Status of Judges". It is a state institution with a special status in the justice system, which provides training of highly qualified personnel for the justice system and carries out scientific and research activities. This institution is an example of a successful organization of professional education for lawyers.

Keywords: deliberate democracy, discursive democracy, legal education, democratisation of education, academic education, professional education, judicial education.

Сама назва цієї публікації сппрямовує до розгляду юридико-технічних, законопроєктних аспектів порушеної проблеми в широкому контексті пошуку нових форм демократизації нашого суспільства і зокрема такої чутливої до політико-правових новацій сфери, як юридична освіта.

Майже класичним для розуміння суті демократії є підхід до влади, вперше репрезентований Шарлем-Луї де Монтеск'є. У своєму трактаті «Про дух законів» (фр. *De l'esprit des lois*) він, як вдомо, проголосив: «Поділ галузей права на законодавчу, виконавчу та судову влади є основним принципом представницьких демократій» (*La séparation des pouvoirs législatif, exécutif, judiciaire est un principe fondamental des démocraties représentatives*) [1].

Однак досвід організації влади в країнах з парламентарною формою правління показує що нині актуалізується розуміння розподілу влади, не на основі системи стримувань і противаг її трьох гілок, а через реалізацію зовсім іншого принципу – *співпраці та взаємодії*. Спостерігається таке явище, як «часткова збіжність, або частковий розподіл функцій органів законодавчої і виконавчої влади, що інколи призводить до змішування влад». Розподіл влади в такому випадку зводиться лише до незалежності судової влади [2, с. 80–83].

У рамках цієї доктрини альтернативної концепції поділу влади сформувалася плюралістична політико-правова *теорія дисперсії* (від англ. *disperse* – розганяти, розсіювати) або *дифузії* (від лат. *diffusio* – розпорошення) влади.

На тлі цієї концепції сформувалася теорія *багатовладдя* (*multiple authority*), що передбачає реалізацію обох принципів (як стримувань і противаг, так і співпраці та взаємодії), у площині взаємин між державою та громадянським суспільством. У такому контексті актуалізується проблема поділу влади не лише на законодавчу, виконавчу і судову, а й на різні

неформальні політичні інститути та структури, серед яких основними є політичні партії та рухи, політизовані громадські організації, мас-медіа і саморегулівні професійні організації юристів, які активно беруть участь у формуванні та реалізації державної політики [3].

Саме з таких методологічних позицій багатовладдя і було проаналізовано зміст Концепції проекту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії (далі Концепція), опублікований на сайті Комітету Верховної Ради України з правової політики 12 вересня 2024 року. [4].

За результатами такого вивчення пропонуються три, на наш погляд, найбільш важливі концептуальні зауваження та застереження, які стосуються таких питань:

1. Суб'єкти політики у сфері вищої юридичної освіти.
2. Перелік спеціальностей, за якими має здійснюватися підготовка правників в Україні та який має відповідати Міжнародній стандартній класифікації освіти (*ISCED*).
3. Стиль нормотворчої діяльності, який має бути реалізованій під час підготовки проекту Закону України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії».

По-перше, слід наголосити, що базовим підрозділом Концепції є той, де визначаються суб'єкти формування та реалізації державної політики у сфері вищої юридичної освіти.

Проте в основу визначення кола таких суб'єктів покладено етатичну концепцію, відповідно до якої державна політика в певній сфері суспільної діяльності визначається директивно-адміністративним порядком виключно органами державної (переважно виконавчої) влади без залучення широкої громадськості, у тому числі саморегулівних професійних організацій юристів. Так, укладачі Концепції лише констатують той прикрий факт, що повноваження Міністерства юстиції України як суб'єкта політики у сфері вищої юридичної освіти, який має бути головним замовником щодо підготовки юристів у нашій країні, з різних причин значно звужені. Зокрема зазначається, що «у 2020 та 2021 роках були внесені відповідні зміни до нормативно-правових актів, відповідно до яких Міністерство юстиції вже не наділене цими повноваженнями, а відповідальним за проведення Єдиного державного кваліфікаційного іспиту разом з МОН було визначено Міністерство внутрішніх справ». Однак жодних висновків з цього факту в Концепції не наведено, що свідчить про відсутність чіткої позиції укладачів з цього питання.

Те, що за основу Концепції укладачами взято застарілу позитивістську концепцію монополії держави в розробці та реалізації політики в галузі освіти, показує зміст розділу 7. *Результати публічних консультацій*. Тут відслідковується банальна підміна тези й під «публічними консультаціями», тобто обміном думками та інформацією в публічних інтересах, розуміються комунікації між державними публічними органами та розробниками Концепції. Це й зумовило появу в цьому розділі явно перебільшеного оціночного судження: «Таким чином, можна констатувати, що впродовж останніх десяти років питання реформування і подальшого розвитку вищої юридичної освіти знаходилося в полі зору професійної правничої спільноти і неодноразово обговорювалося у широкому колі правників».

У сучасних країнах Заходу дедалі більше прихильників отримує концепція *деліберативної (дорадчої) демократії* або «демократії участі» чи «демократії обговорень», що походить від теорії «деліберативної» або «діалогічної політики» Ю. Габермаса.

Необхідність впровадження такої моделі продиктована багатьма факторами, які демонструють недоліки сучасної представницької демократії. Основними серед них є: (1) певне відчуження політичних еліт від переважної більшості представників громадянського суспільства; (2) звуження всіх можливих проявів волі народу лише до вибору таких еліт; (3) маніпуляції політичних еліт потоками інформації в процесі суспільної комунікації у власних бюрократичних інтересах.

Прийняття політичних рішень та формулювання правопорядку за такою моделлю суспільних відносин базується на деліберативній громадській думці. Ця думка формується через публічний дискурс, спрямований на досягнення консенсусу між усіма інституціями держави та громадянського суспільства.

Концепція наділення всіх політичних інститутів повноваженнями щодо здійснення такої важливої для демократії владної функції, як *дорадча або консультативно-інформативна,* ґрунтується на ідеї, що державно-правова політика має спиратися головним чином не на владний діалог, а на інтелектуальну дискусію, раціональний консенсус між усіма зацікавленими членами громадянського суспільства.

На основі цієї концепції побудована нова діюча модель суспільного ладу, яка отримала назву *деліберативної демократії* (від англ. *deliberate* – «обдуманий, навмисний, спільно обговорений») або *дискурсивної демократії* (*discursive democracy*) (від фр. *discours* – промова, розмова на завдану тему) і визначається як переговорне народовладдя, у межах якого через процедури обговорення досягається згода, яка відповідає вимогам як ліберальної раціональності, так і демократичної легітимності [3].

Реальна деліберативна або дискурсивна демократія «виводить на перший план не лише інтелектуально-вольові дії, а й процес інтерпретації, який має потрійний когнітивно-комунікативно-евристичний вимір і без якого такі дії втрачають істинність та легітимність» [5, с. 335].

Не заперечуючи провідної ролі владних органів у реалізації правової політики держави, слід визнати необхідним передбачити в Проекті Закону України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії» стабільну систему, з механізмом широкого обговорення проекту не тільки у відповідних органах державної виконавчої влади, а й представниками правничої, наукової, освітянської громадськості. Формування державної політики у сфері освіти, як і її реалізація, не можуть бути монополізовані жодною інституцією.

По-друге, характеризуючи стан функціонування системи вищої юридичної освіти, укладачі Концепції зосередили увагу на тому, що існуючий нині підхід підготовки правників в Україні, що наразі здійснюється за двома спеціальностями – «Право» та «Міжнародне право», «не відповідає Міжнародній та Європейській стандартній класифікації освіти».

Однак далі в Концепції йдеться головним чином не про класифікацію змістовних напрямів юридичної освіти, а про її розподіл за рівнями підготовки правників, що в цілому відповідає міжнародним стандартам.

З метою уніфікації таких напрямів юридичної освіти, що відповідала б міжнародним стандартам і водночас ураховувала передовий вітчизняний досвід та культурно-правові особливості вищої освіти в Україні, необхідно згадати про поділ освіти на формальну освіту та академічну й професійну, запропонований у документі ЮНЕСКО – Міжнародна стандартна класифікація освіти (далі МСКО 2011) – International Standard Classification of Education. ISCED 2011 / UNESCO.

Так, у п. 36 глави 4 МСКО 2011 формальна освіта кваліфікується як «інституціоналізована, цілеспрямована, спланована за участю державних організацій та визнаних державою приватних організацій освіта, що загалом складає систему формальної освіти країни» [6].

У п. 39 цієї ж глави МСКО 2011 неформальна освіта визначається як «освіта інституціоналізована, цілеспрямована та спланована особою чи організацією, що забезпечує надання освітніх послуг. Визначальною характеристикою неформальної освіти є те, що вона є доповненням та/або альтернативою формальної освіти у навчанні протягом усього життя індивідуума». Неформальна освіта розмежовується не тільки з формальною, а й з інформальною освітою, випадковим навчанням або несистемним навчанням [6].

У п. 53 МСКО 2011 прогнозується, що найближчим часом «терміни «академічне освіта» та «професійна освіта» будуть використовуватися замість термінів «загальна» та «професійно-технічна» відповідно» [6].

Цей прогноз підтверджується реальною практикою освітнього процесу, зокрема й у нашій країні. Так, найбільшими темпами сьогодні реформується саме професійна освіта, яка все більше специфікується щодо класичної академічної освіти [7]. Для цього виду освіти, яка є найбільш затребуваною в сучасному світі, характерне сприяння інституціоналізованому співробітництву між різними стейкхолдерами; розширення форм і методів освітніх теорії і практики, інтеграція hard skills та soft skills у єдиний освітній процес тощо [8].

У нашій країні поступово створюється система професійної юридичної освіти, до якої входять такі установи, як Національна школа суддів України, Вища школа адвокатури Національної асоціації адвокатів України, Національна академія прокуратури України (до її ліквідації у 2020 р.), на які не поширюється законодавство України про вищу освіту.

Найбільші успіхи мають місце в професійній підготовці суддів, яка здійснюється відповідно до рекомендацій різних європейських інституцій.

Так, ст. 12 Висновку № 4 (2003 р.) Консультативної ради європейських суддів рекомендує національним законодавцям закріпити вимогу забезпечення підготовки суддів на рівні законів про статус суддів [9]. За європейськими стандартами розробка концепції навчальних програм та їх реалізація повинна бути покладена на спеціальний незалежний орган зі своїм власним бюджетом, який повинен співпрацювати з суддями [10]. Згідно з Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про суддів: незалежність, ефективність та обов'язки (прийнятих 17 листопада 2010 р.) суддям має бути гарантоване навчання (теоретичне і практичне), у тому числі й поза службою, яке повністю фінансується державою. Щодо незалежного органу суддівської підготовки має бути забезпечена повна навчальна автономія, у тому числі й щодо реалізації навчальних програм, які повинні відповідати вимогам відкритості, компетентності та неупередженості, а також відповідати судовій посаді.

Для з'ясування цієї позиції європейської суддівської спільноти доцільно звернутися до доповіді «Підготовка суддів» Робочої групи Європейського Союзу та Ради Європи «Професійні судові системи» 2012 року. Так, європейські експерти продовжують наполягати на тому, що спеціалізовані вищі юридичні навчальні заклади необхідно повністю позбавити будь-яких повноважень приймати рішення в рамках процесу професійної підготовки та перепідготовки суддів. Здається, що у професійних суддів Європи склалася якась патологічна фобія через недовіру до добросовісності академічних правників. У доповіді особливо підкреслюється, що в тих випадках, коли завдання професійної підготовки суддів доручають навчальній установі, то «процес початкової підготовки може звестися до теоретичних занять або стати продовженням вузівських програм замість настільки необхідної професійної практики» [11]. Наших європейських колег особливо непокоїть те, що чинне законодавство України не гарантує адекватної присутності суддів серед співробітників Національної школи суддів. Вони закликають вжити додаткових заходів для забезпечення професійної підготовки суддів виключно практикуючими представниками цієї професії [12].

Реалізація цих рекомендацій відбулася в процесі судової реформи в Україні, мало наслідком заснування окремої установи – Національної школи суддів України, створеної 21 грудня 2010 р. на базі Академії суддів України. У нормативно-правовому аспекті ці рекомендації відповідним чином були реалізовані в Законі України від 7 липня 2010 року № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» [13]. З урахуванням вимог цього Закону були встановлені Національні стандарти суддівської освіти, які базуються на ключових цінностях Національної школи суддів України, відображених у її Стратегічному плані розвитку, схваленому Вищою кваліфікаційною комісією суддів України 11 жовтня 2013 р. Такими цінностями було визначено: професіоналізм, ефективність, лідерство та співпраця, відповідальність і добросовісність, морально-етичні принципи та інноваційність [14].

Ураховуючи, що дуалістичний поділ напрямів підготовки на академічну та професійну освіту вже реалізується на практиці (приміром поділ на публічне право та приватне право – в Юридичному інституті КНЕУ імені Вадима Гетьмана) і не суперечить Міжнародній та Європейській стандартній класифікації освіти, доцільно обговорити можливість запровадження наступної класифікації:

1. Академічна освіта (формальна юридична освіта)
1.1. Теоретична юриспруденція та історія права
1.2. Публічне право
1.3. Приватне право
1.4. Міжнародне публічне право

1.5. Міжнародне приватне право
1.6. Міжгалузеві комплекси в праві
1.7. Компаративне право
2. Професійна освіта (неформальна юридична освіта)
2.1. Правотворчість
2.2. Судочинство
2.3. Арбітраж і медіація
2.4. Прокуратура
2.5. Нотаріат
2.6. Адвокатура
2.7. Правоохоронна та правозахисна діяльність

По-третє, укладачі Концепції приділили багато уваги доведенню того, що «ефективне впорядкування відповідних суспільних відносин у сфері вищої юридичної освіти без прийняття окремого закону є неможливим».

У зв'язку з цим залишаються невирішеними питання: чи не є ухвалення такого закону спробою реалізувати послідовно позитивістську настанову й ліквідувати реально існуючу професійну юридичну освіту, підвівши таким чином всі навчальні заклади, на які не поширюється Закон України «Про освіту», під інший нормативно-правовий акт – Закон України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії»?

Зрозуміло, що такі настанови зазвичай ведуть до крайнього ригоризму правових приписів, які мають здебільшого дріб'язковий казуальний характер.

Враховуючи, що розвиток правовідносин в освітянській сфері набуває надзвичайно динамічного характеру та здійснюється в умовах постійних викликів, пов'язаних зі зміною соціально-економічної та політичної обстановки, діджиталізації всього суспільства, прийняття управлінських рішень та оперативне розв'язання спорів при наявності прогалин у чинному законодавстві потребують певної гнучкості.

Саме з цією метою в тексті Закону, що розробляється, необхідно передбачити низку таких юридико-технічних конструкцій, як вибір, дозвіл, згода (схвалення), погодження, угода (домовленість), аналогія права та в окремих випадках вільна дискреція. З урахуванням останніх змін у чинному законодавстві пропонується ширше використовувати таку форму розсуду, яка реалізується через запровадження фіксовано-вибіркових меж. Такий підхід передбачає конструкцію вибору суб'єктом правореалізації з діапазону можливих дій такої моделі поведінки, яка за певних умов вважатиметься ним доцільною. Очікується, що ця конструкція стане найбільш поширеною з набранням чинності Законом України «Про адміністративні процедури» [15, с. 200-201].

Висновки. На основі попереднього аналізу Концепції проекту Закону України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії» можна констатувати, що європеїзація системи підготовки правників у нашій країні рухається до дедалі глибшого розмежування академічної та професійної освіти. Це має позитивний ефект, що проявляється у більшій конкретності та праксеологічності підготовки юристів різних профілів. Однак необхідно враховувати й можливі негативні наслідки цієї тенденції. По-перше, аргументи щодо повного виведення професійної освіти з-під дії Закону України «Про вищу освіту», зокрема тих норм, які регулюють якість вищої освіти, обґрунтовані недостатньо. По-друге, безпідставними вбачаються побоювання надмірної теоретизації підготовки правників. Відмова від теоретичної складової професійної юридичної освіти або її недооцінка неминуче призведуть до профанації такої підготовки, істотного зниження креативності суб'єктів навчання, їхньої здатності творчо розв'язувати проблеми, що виникають у нестандартних ситуаціях. Без досить високого теоретичного рівня професійної підготовки майбутні правники не будуть здатними до реалізації суддівської дискреції, застосування аналогії права, подолання зловживання правом. Усе це потребує виваженого і, головне, спільного осмислення як практикуючими суддями, так і науковим співтовариством [12, с. 292].

Посилання:

1. Montesquieu, De l'Esprit des lois, Deuxième partie: livres IX à XIII (1748) publié à Genève en 1758. Édition contenant un Index analytique et alphabétique des matières contenues dans De L'Esprit des lois et Défense de l'Esprit des lois. (Texte de 1758, dernier état du texte revu par Montesquieu. L'orthographe a été modernisé et la ponctuation légèrement, mais non la graphie. Édition établie par Laurent Versini, professeur à la Sorbonne. Paris: Éditions Gallimard, 1995 (2 volumes: vol I: pp. 1 à 604; V. II: pp. 605 à 1628. URL : http://classiques.uqac.ca/classiques/montesquieu/ de_esprit_des_lois/de_esprit_des_lois_tdm.html#Anchor-Seconde-7933.

2. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : академічний курс : підручник; М-во освіти і науки України. 4-те вид., стер. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 461, [3] с.

3. Шаркова І. М. Концепція дисперсії (дифузії) влади як ідейна засада деліберативної (дискурсивної) демократії: політико-правові аспекти / Судова влада в системі стримувань та противаг демократичного суспільства: компаративна теорія і практика: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (15 січня 2021 р.) / ред. кол.: Ф. П. Шульженко та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2021 С. 54–58.

4. Проект Концепції проекту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії. URL : https://kompravpol.rada.gov.ua/news/notice/75193.html.

5. Гайдулін О. О. Філософія права. Європейські парадигми праворозуміння: підруч. для вищ. військ. навч. закл. Київ : НУОУ імені Івана Черняховського, 2019. 436 с.

6. International Standard Classification of Education. ISCED 2011 / UNESCO URL : https://uis.unesco.org/en/topic/international-standard-classification-education-isced.

7. Мандрагеля В.А. Еволюція систем професійної освіти та тренінгу в країнах Європи й світу впродовж індустріальних революцій та сучасні тенденції: досвід для України : монографія. Біла Церква : Білоцерківський інститут неперервної професійної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України, 2023. 364 с.

8. Мандрагеля В. А. Європейські стандарти як орієнтир для розвитку системи професійної (професійно-технічної) освіти України. Методологія сучасних наукових досліджень : збірник наукових праць за результатами XIX Міжнародної науково-практичної конференції. 23–24 лютого 2023 р., м. Харків. С. 33–35.

9. Opinion no 4 of the Consultative Council of European Judges (CCJE) to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on appropriate initial and in-service training for judges at national and European levels URL: https://wcd.coe.int/View Doc.jsp?Ref=CCJE%282003%29OP4&Sector=secDGHL&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=FEF2E0&BackColorIntranet=FEF2E 0&BackColorLogged=c3c3c3

10. Opinion no.10(2007) of the Consultative Council of European Judges (CCJE) to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the Council for the Judiciary at the service of society. URL : https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp? Ref=CCJE%282007%29OP10.

11. Доклад «Подготовка судей» рабочей группы «Профессиональные судебные системы» в рамках программы ЕС и РЕ «Содействие правовой реформе в странах Восточного партнерства» // Генеральная дирекция по вопросам прав человека и верховенства права. Страсбург, май 2012. 273 с. Doklad «Podhotovka sudey» rabochey hruppy «Profes syonalnye sudebnye systemy» v ramkakh prohrammy ES y SE «Sodeystvye pravovoy reforme v stranakh Vostochnoho partnerstva». Heneralnaya dyrektsyya po voprosam prav cheloveka y verkhovenstva prava. Strasburh, may 2012. 273 s.

12. Шаркова І. М. Юридична та суддівська освіта в Україні: вимоги європейської інтеграції. Правове регулювання економіки. 2015. № 15 С. 286–294.

13. Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI Про судоустрій і статус суддів // Відомості Верховної Ради України. 2010. № 41-42. № 43, № 44–45. Ст.529. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text.

14. Стратегічний план розвитку Національної школи суддів України на 2014—2018 роки, схвалений Вищою кваліфікаційною комісією суддів України 11 жовтня 2013 року [Електронний ресурс]. URL : http://nsj.gov.ua/files/1396344402strategic_%20plan_15_18.pdf>

15. Запорожченко А. В. Правові межі арбітражного розсуду. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Київ, 2023. 237 с.

Статтю було подано	14.03.2025	The article was submitted
Статтю було прийнято	15.04.2025	The article was accepted